

ATALAR SÖZÜ MECMUASI'NDA KAYITLI BİR SÖZ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Engin Çetin

■ Bir milletin yaşam tarzını, düşünce yapısını, kültürünü, başka milletler ve kültürlerle ilişkisini doğrudan yansıtan atasözleri, bu sıralananlara eklenebilecek daha birçok özellikleri sebebiyle dil araştırmalarının vazgeçilmez konularındandır. En eski Türk atasözlerinin yazılı metinlere yansımalarının hem yeni sözler üretilmek hem de başka dillerden kopyalanmak yoluyla zaman içinde arttığı ve atasözlerinin uzun süren mesailerle derlenerek kayda geçirildiği bilinmektedir. Anadolu sahası için atasözü derlemelerinin en eskisi bulunduğu kadarıyla 15. yüzyıla kadar uzanan *Kitâb-ı Atalar* adlı eserdir (Çetin, 2021: 432). Yabancı müelliflerin derlemelerine de 16. yüzyıldan itibaren rastlanır. Uzun bir mesai sonucu hazırlanan atasözü derlemelerinden biri de bu yazıda ele alacağımız, Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı'nın 1898 Ağustos'unda başlayıp 1920 Kasım'ında tamamladığı *Atalar Sözü Mecmuası* adlı eserdir. Hazırlayan, esere *Atalar Sözü Mecmuası* dışında *Vesaik-i Medeniyye vü İlmiyyeden Madûd Olunan Örf ü Âdât ve Millî Kanun-ı Kadim-i; Felsefî Cöngü / Savlar, Sınavlar ve Kaideleri Kadimeler Mecmuası; Sav u Sınav-ı Türkân Cöngü; Durûb-ı Emsâl-i Osmanî / Durûb-ı Emsâl-i Türkî Mecmuası; İyi Sözler Cöngü / Öğüt ve İyi Nasihat Mecmuası; Eski Zamanın Savlar ve Sınavlar -Tecrübeler- Cöngü* gibi birçok farklı isim de vermiştir (Alemdar, 2018: XXXI-XXXV ve 2019: 117). Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde Etüt 104/1 ve 104/2 numarada bulunan iki defterden oluşan esere kırk binden fazla söz kaydedilmiştir.¹ Tabii bu sözlerin tamamı atasözü değildir. Neredeyse bütün atasözü derlemelerinde atasözü dışında deyimlere, başka söz kalıplarına, eksiltili cümlelere, atasözü benzeri münferit söz kayıtlarına ve hatta sözcüklere rastlanmaktadır:

¹ Eser üzerine Prof. Dr. Mustafa S. Kaçalın danışmanlığında Ensar Alemdar (2018) ve Şiva Kolçak (2022) doktora; Rüyeyda Temel (2019), Saliha Türksöy (2019), Fatma Ceren Karahan (2022) ve Adalet Apaoğlu (2022) ise yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

Söz sözü açar. KA 49 (15. Yy.); *Bal isterken belâ buldum.* KA 55 (15. yy.); *Çiftçi eline düşmüş doğan* PTVIL 131 (17. yy.); *Apaşikâr yalan söyler.* ASM 4/27 (20. yy.); *A benim rûh-ı revânım seven ölsün mi seni?* AEDEO 1b/1 (20. yy.); *Âb u dâne dükenmemiş.* AEDEO 1b/2 (20. yy.); *Abanoz gibi kapkara.* ASM 4/40 (20. yy.); *Kağan, hakan* ASM 2 (20. yy.)...

Bu kısa yazıda, *Atalar Sözü Mecmuası*'nda tespit edilen ve başka bir yerde rastlanmayan bir sözden hareketle atasözü derlemelerinde yer alan, atasözlerine yapıcı ve anlamca benzeyen sözlerin kalıplaşma özellikleri yanında barındırdığı sözcüklerin ve ibarelerin de söz konusu cümlelerin birer atasözü olarak değerlendirilip değerlendirilemeyecekleri tartışmaya açılacaktır. Yukarıda da belirtildiği gibi buna benzer örnekleri birçok eserde görmek mümkündür. *Atalar Sözü Mecmuası*'nda geçen ve başka yerde rastlanmayan, münferit bir kayıt olarak değerlendirdiğimiz söz:

Atalar sözü; bilene baş mirastır, bilmeyene palas pandırastır. (ASM 10/28) (Alemdar, 2018: 93)

Yapı ve anlam bakımından atasözüne benzeyen bu sözü, birçok atasözünde gördüğümüz karşıtlık ilkesine uygun şekilde şu şekilde çevirebiliriz: “Ataların sözleri anlayan için en önemli mirastır, anlamayan için eski püskü (bir şey) dir.”²

Söz okunduğunda akla gelen ilk sorulardan biri, bu sözde geçen ve ilk olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında kayda giren *palas pandıras* ibaresinin Türkçede bir atasözüne girecek kadar geçmişi olup olmadığı meselesidir. Çünkü bilindiği gibi atasözü ve deyimlerin oluşumu; söylenme, kalıplaşma, anonimleşme (ve kayda geçme) aşamaları düşünüldüğünde uzun bir süreci kapsamaktadır. *Palas pandıras* ibaresi *Atalar Sözü Mecmuası*'nda “Erteye kalan beladan ya can halas ya palas pandıras” (499/20) (Alemdar, 2018: 1710) sözünde de geçmektedir. Bu ikinci kayıta ibarenin “hep birden, tamamen, bütünüyle” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu anlama aşağıda değinileceği gibi *Kamus-ı Türkî*'de de rastlanmıştır. Türkçede *palas pandıras* sözüne dair ilk kayıt *Lehce-i Osmânî*'dir. Sözlükte bu ibare *palas* “bayağı libas, çaput” maddesi içinde yer almış ve ibare için “yırtık pırtı” anlamı verilmiştir (2000: 306). *Palas pandıras* sözü *Kamus-ı Türkî*'de “Aba ve çul gibi kaba ve eski eşya” şeklinde tanımlanan *palas* sözcüğünden farklı olarak fetha-yi sakile ile yazılan *palas* maddesi içinde yer almış, “ه م = mühmelât [anlamsız]” olarak işaretlenen ibare için “paldır küldür” anlamı verilmiştir (1876: 324; 2011: 955). Bunun yanında eserdeki *alay* “cemaat, gürûh, kalabalık, fevc, cemm-i gafîr” maddesinde yer alan *alay malay* birleşimi “hep birden, takımıyla, palas pandıras” şeklinde tanımlanmıştır (1901: 357; 2011: 46). *Palas pandıras* sözü yukarıdaki iki eserden daha önce yayımlanan Meninski'nin *Thesaurus*'unda (1680) ve Redhouse (1863, 1890)

² Burada bu sözü bugünkü anlamından farklı olarak “eski püskü” şeklinde çevirmemizin nedeni sözün ilk rastlandığı sözlüklerdeki tanımlarıdır.

sözlüğünde, daha sonra basılan dönemin birçok sözlüğünde yer almamıştır. Yukarıdaki tanımdan da anlaşılacağı gibi ibarenin *Lehce-i Osmânî*'de “yırtık pırtı” olarak anlamlandırılmasının sebebi ibaredeki *palas* sözünün Farsça kökenli *palas* “çul” sözcüğüyle ilişkili olduğunun düşünülmesidir. Türkçenin iki önemli sözlüğü arasındaki bu tanım farklılığı bir yandan ibarenin kökenine ilişkin iki farklı bakış açısını ortaya koyuyorken bir yandan da ibarenin kullanımının sık olmadığını göstermektedir. İbareyi oluşturan *pandıras* sözcüğü ve sözcüğün kökenine ilişkin bir bilgi ise dönem sözlüklerinde yer almamıştır. Aslında söz konusu ibarenin kökenine dair birçok kaynaktan bilgi verilmemiştir. S. Nişanyan, sözlüğünde ibarenin Ladino'daki (Yahudi İspanyolcası) *palos y pandiras* “davul ve tef” sözüne dayandığını belirtmiştir (2018: 678). *Palas pandıras* sözü, *Ladino – Türkçe Sözlük*'te tespit edilememiştir. Yalnız, ibareyi oluşturduğu düşünülen *palo* “değnek, sopa” (Perahy, 2012: 365) sözü eserde geçmektedir. Osmanlı'da Türkçenin gayrimüslim toplulukların dili üzerindeki büyük etkisi yanında Türkçe gayrimüslimlerin dilinden de söz almıştır. Bunlara *antin* “afyon” (Tietze, 2016: 406) ve *papel* “kâğıt para” (Tietze, 2018: 290) gibi örnekler verilebilir. Bu sözlerin bir bölümü -başlangıçta anlaşılma- düşünçesine doğrudan hizmet ettiğinden- argo alanına aittir. *Misalli Büyükle Türkçe Sözlük*'te kökeninin bilinmediği ifade edilen ibare “Toparlanmaya vakit bulamadan veya bırakmadan, alelacele, yaka paça” (2005: 2450) şeklinde tanımlanmıştır. İbare; H. Eren'in, T. Gülensoy'un ve M. Stachowski'nin etimoloji sözlüklerinde, G. Karaağaç tarafından hazırlanan *Alıntılar Sözlüğü*'nde (2015) ve TDK'nin yayımladığı *Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü*'nde (2015) yer almazken A. Tietze'nin sonradan tamamlanan sözlüğünde köken bilgisi verilmeksizin tanımlanmıştır. *Palas pandıras* sözü *Türkçe Sözlük*'te de 1945 yılındaki ilk baskıdan itibaren kökeni belirtilmeksizin yer almıştır. *Palas pandıras* sözünün 1944 yılında Ahmet Caferoğlu tarafından yayımlanan ve Tietze'nin sözlüğünde işaret edilen *palos pontoros* biçimi ibarenin kökeni bakımından düşündürücü olmakla birlikte eserde yayımlanan ilgili metnin Sivas'ın Kangal ilçesi Terekeme ağzına ait olduğu göz önünde bulundurulduğunda Türkiye Türkçesindeki *palas pandıras* yapısı ile Sivas Terekemelerinin ağzında tespit edilen *palos pontoros* yapısının kaynağının farklı olduğu anlaşılır. Kafkasya'dan Türkiye'nin değişik bölgelerine özellikle 1900'lü yılların başlarında göç eden Terekeme Türklerinin bu yapıyı Türkiye'de öğrenmiş olmaları *palos pontoros* ibaresinin ses yapısı gereği mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla bu ibare Türkiye Türkçesi söz varlığı içinde değerlendirilmemelidir.

Bir sözün toplumun farklı kesimlerince uzlaşılarak kabul görüp kalıplaşması ve yaygınlaşarak atasözü olması uzun bir zaman dilimini gerektirir. Anadolu'daki geçmişi 15. yüzyıla, genel Türk dili için ise daha eski dönemlere uzanan atasözü derleyiciliği sonuç itibarıyla dönemin aydınları tarafından benimsenen bir uğraşı alanı olmuştur. Atasözü derleyicileri, uzun yıllar süren çalışmalarında çeşitli kimselerden duydukları sözleri kayda geçirmenin yanı sıra kendi bilgi ve tecrübelerine dayanan, genel geçer kabul görmüş konuları

barındıran sözlerini de kendilerinden geleceğe iz bırakmak amacıyla yazıya geçirmiş olmalıdır. Bu bakımdan önceki ve sonraki eserlerde rastlanmayan bir sözün atasözü olarak kabul edilebilmesi kolay değildir. Bu sözler, diğer dil özellikleri yanında söz varlığı özellikleri bakımından da değerlendirilmelidir. Bu yazıda ele aldığımız sözde geçen *palas pandıras* ibaresinin kökeni ile ilgili tartışmalar bir yana, ibarenin Türkçede 19. yüzyıldan önce tespit edilememiş olması, 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında hazırlanmış *Atalar Sözü Mecmuası*'nda kaydedilen cümlede geçen ibareyi içeren cümlenin bir atasözü olmayacağını düşündürmektedir.

Kısaltmalar

AEDEO	<i>Ali Emîrî Efendi, Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye</i> → Küçük, İ. (2014).
ASM	<i>Atalar Sözü Mecmuası</i> → Alemdar, E. (2018) ve Temel, R. (2019).
KA	<i>Kitab-ı Atalar</i> → Velet İzbudak (1936).
PTVIL	<i>Proverbia Turcica Cum Versione Italica et Latine & Herum Proverbia Turcica Major</i> Pars Latinis Literis Scripta est. → Bekar, B. (2019).

Kaynaklar

- Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî I-II*, Tabhane-i Amire Matbaası, İstanbul 1876.
- Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, Hazırlayan: Recep Toparlı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Alemdar, Ensar, “Kaynaktan Eğitime Atasözleri ve Deyimler Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası (1.-538. Sayfalar)”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2018.
- Alemdar, Ensar, “Türkçe Atasözü ve Deyim Hazinesine Atalar Sözü Mecmuası’ndan Katkılar”, *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S 5, 2019, s. 112-124.
- Bekar, Beytullah, *Batı Kültüründe Türk Atasözleri (16-19. Yüzyıl)*, Kömen Yayınları, Ankara 2019.
- Çetin, Engin, “Türkçe Atasözleri İçeren Osmanlı Dönemi Dil Yadigârları”, *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, “Prof. Dr. İ. Çetin Derdiyok Armağan Sayısı”, 2021, s. 1087-1101.
- Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara 1999.
- Eren, Hasan, *Eren Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Hazırlayan: Prof. Dr. Şükrü Halûk Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesinin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- İzbudak, Velet, *Atalar Sözü*, İstanbul 1936.
- Karaağaç, Günay, *Alıntılar Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- Kubbealtı Lugati: Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005.

Küçük, İslam, “Ali Emîrî Efendi’nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniyye*’si [Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek 2014.

Meninski, Francius à Mesgnien, *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabico-Persicum lexicon I-VI*, Hazırlayan: Stanislaw Stachowski ve Mehmet Ölmez, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 27-32, Simurg Yayınları, İstanbul 2000.

Nişanyan, Sevan, *Nişanyan Sözlük, Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, Liberplus Yayınları, İstanbul 2018.

Perahya, Karla, *Diskyoneryo Judeo-Espanyol –Turko / Ladino – Türkçe Sözlük*, Gözlem Yayıncılık, İstanbul 2012.

Redhouse, (Sir) James William, *Lugât-i ‘Osmâniyye [Kitâb-ı Müntehabât-ı Lugât-i ‘Osmâniyye]*, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1863.

Redhouse, (Sir) James William, *A Turkish and English Lexicon*, Printed for The American Mission by A. H. Boyajiyian, Constantinople 1890.

Stachowski, Marek, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Księgarnia Akademicka, Krakow 2019.

Şemseddîn Sâmi, *Kamûs-ı Türki*, İkdâm Matbaası, İstanbul 1901.

Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, Hazırlayan: Paşa Yavuzarslan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Temel, Rüveyda, “Kaynaktan Eğitime Atasözleri ve Deyimler Çelebioğlu Abdülhalim Hakkı Atalar Sözü Mecmuası 2. Cilt 1339.-1445. Sayfaları Arası”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2019.

Tietze, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Birinci Cilt A-B*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2016.

Tietze, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati, Altıncı Cilt O-R*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.

Tulum, Mertol, *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Türkçe Sözlük, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1945.

Türkçede Batı Kökenli Kelimeler Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.